

**ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КРЕМЕНЦЯ X–XIV СТ.
ЗА ЛІТОПИСНИМИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Кременець – одне з найдавніших міст України. Його початки губляться у глибині віків, сягаючи часів Давньої Русі-України. Проте питання про першу згадку, не кажучи вже про заснування міста, й досі залишається полемічним.

Літописні згадки XIII ст. є першими згадками про місто. Однак археологічні розкопки, як у самому місті, так і в його околицях дозволяють відсунути дату закладання тут оселі і укріпленого города на значно раніший час. Цікаво, з якої території розпочалась забудова міста в давні часи? Існує версія, що перший город в Кременці виник на стрімкій високій Замковій горі ще до нападів монголо-татар у XIII ст. [7, 560].

Сам замок міг бути першим укріпленим поселенням, а згодом із збільшення кількості населення життя міста перекинулось на сусідні гори – Черчу, Дівичі та сучасну територію міста. На своєму першому етапі він напевно не був ще кам'яним, а був побудований із дерева та землі [1, 14].

Гора Замкова була обрана за перше поселення із-з своєї недоступності і хорошого огляду місцевості, що дозволяло населенню контролювати наступи чужоземців. Беззаперечним є і те, що Замкову гору обирали для поселення люди і в давніші епохи, як свідчать археологічні знахідки, починаючи із неоліту [8, 71]. Крім того місто могло бути розташоване і на кількох горах одночасно.

Свідченням того, що на Замковій горі довгий час вирувало повноцінне життя є згадки існування давньої церкви на горі, яка була побудована в давні часи руські [10, 291]. Це була церква Святого Миколая, побудована ще за часів володіння містом Мокосіїв, пізніше вона згадана буде в люстрації замка 1552 р. [11, 778].

Крім того маємо пізніші відомості про існування колодязя. Тобто, як бачимо, усе необхідне для проживання було у першого населення Кременця суто на Замковій горі. З якого матеріалу був побудований перший город на горі? Якщо згадати, той факт, що пізніше замок був спалений [8, 71], то ймовірно із дерева, до того ж на горі його завжди було вдосталь. І тому в разі пошкодження оборонних споруд їх можна було швидко відновити за рахунок того, що ліс був поряд. Гірше б сталося, коли стався пожежа, тоді б все було знищене. Подібна ситуація могла б призвести до того, що людям прийшлося би шукати інше місце. Ймовірно спалення першого замку й могло стати поштовхом для кременчан будувати місто в долині під Замковою горою. Хоча воно могло вже й тоді існувати на тій території.

Цілком певним є те, що не лише замок, а й саме місто постало в давні часи. Адже якщо глянути на схему міста, то видно, що вона нагадує собою форму хреста. Ймовірно, якщо місто будувалось після прийняття християнства, то такий план міста міг би бути своєрідним захистом для віруючого населення від нападів чужинців. Чотири передмістя Кременця ділять місто на чотири сторони світу. На кожному із передмість повинна була бути брама, тобто на момент небезпеки брами закривались і город був повністю закритий для непрошених гостей. Крім того міст, як і замок було оточене валами і ровами [8, 55].

Дуже важко уявити, архітектурне обличчя давньоруського Кременця. Усі його деталі неможливо реконструювати через брак історичних джерел. Очевидно, однак, що, як і більшість літописних міст Русі, він міг складатися не з одного, а з двох основних частин - укріпленого ядра у вигляді княжого дитинця та прилеглої посадської зони. Напевне також, що дитинець обіймав верхні обшари теперішньої Замкової гори, тоді як посадська частина, напевне, була відносно невеликою і могла обіймати досить затиснуту ділянку землі на перешийку, можливо навіть у вигляді укріпленого пригородка з автономізованою

фортифікаційною системою. Разом з тим не можна відкидати можливість того, що в силу топографічних особливостей місцевості певна частина посадської зони могла не мати безпосереднього зв'язку з дитинцем, розташовуючись значно нижче по рельєфу в межигір'ї, ближче до джерел води та комунікаційних шляхів.

Як свідчать деякі дослідники перший християнський храм у Кременці був споруджений саме на обшарі дитинця і майже напевне був дерев'яним, оскільки версія про масштабне муроване будівництво в давньоруському Кременці не має під собою надійного доказового підґрунтя [6, 240–241]. Подібне припущення дуже схоже на правду, хоча й не маємо літописних згадок про сам храм в “кременецькому граді”.

Одним із важливих аспектів вивчення середньовічної історії України є дослідження замків, яких за підрахунками, сьогодні відомо більше сотні. Вони були як державними, тобто належали литовській, а згодом і польській адміністрації, так і приватними, тобто перебували у володінні великих феодалів. Замки-фортеці, до яких відноситься і Кременецький замок виконували важливі функції оборони навколишніх територій від ворогів.

В більшості випадків замки споруджували на місцях городищ міст, які існували в попередні періоди. Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати оборонну здатність кожного із них.

Як бачимо із вище сказаних літописних фактів, початки історії Кременецького замку губляться у глибині віків і відносяться до періоду Давньої Русі-України. Кременецький замок був центром життя літописного града. Він знаходився на Замковій горі, висота якої сьогодні над рівнем моря – 397 м, а відносна – тобто від підніжжя – 105 метрів [7, 12].

За всю багатвікову історію існування Кременця, через зруйнування в різні часи були побудовано кілька замків, кожен із яких існував в різний період. Але все ж таки зрозумілим є, що перший замок і город на Замковій горі був побудований в IX–XII ст. із дерева й землі. На той час перебував у власності руських князів [1, 12].

Другий замок, який був побудований із каменю був настільки добре укріплений і недоступний, що навіть вистояв перед військом угорського короля Андрія в 1226 р. Цим міцним каменем міг бути вапняку, якого в окрузі є в досталь. Дитинець займав крайню частину гори і мав в плані неправильну форму. Кам'яна стіна тягнулася прямою лінією від кромки до кромки гори повторюючи конфігурацію мису. Частина стіни була ймовірно обнесена частоколом [3, 74].

Кам'яні вежі, які з'явилися в новому замку були дуже зручні для вдалого обстрілу ворога. Кременець став одним із перших повністю кам'яних замків нового типу в XIII ст. Стіни міста також ймовірно були кам'яні, так само як у Холма, Новгорода та Пскова на той час.

Інші дослідники на рахунок форми і особливостей другого кременецького замку вважають, що він був побудований XI – XIII ст. із білого каменю. Замок знаходився на краю гори мав в плані нерегулярну форму. В ньому нараховувалось три оборонні вежі. Надбрамна вежа представляла собою двохярусну побудову з арочним готичним проїздом. Більше чим 10 м висоти, оборонні стіни закінчувалися зубчатим парапетом і мали вузькі бійниці. Товщина стін перевищувала 2 м.

Польське джерело датує появу кам'яного замку кінцем XIII ст. Для характеристики самої будівлі він зазначає, що замкова стіна тягнулася прямою лінією від краю до краю гори, а в іншій частині повторювала конфігурацію мису. Залишок гори, вочевидь, був тоді обнесений частоколом [9, 58–59].

Власником цього замку міг бути тесть великого князя Данила Романовича (1201–1264) – князь Мстислав Удатний (?–1228). Згодом, після смерті останнього правителя замок, як і інші волинські фортеці Волині перейшов під протекцію брата Данила князя Василька (1203–1269).

Діяльність князів галицько-волинської династії, у якій на перший план виразно

висувається краще засвідчена літописом містобудівна програма Данила Галицького (відповідний напрям активності його брата Василька на Волині зафіксований лише лаконічною літописною згадкою, що, однак, дає підстави здогадуватися про так само добре осмислений характер), виступає центральним явищем в історії західноукраїнської архітектури та містобудування цього століття.

Утвердившись на престолі в напруженій боротьбі, Данило Галицький від 1230-х рр. розгорнув широку державницьку діяльність у різних напрямках, одним з важливих аспектів якої стало закладання міст. Тому, попри природну розбудову уже існуючих міських поселень, для середини — другої половини XIII ст. особливого значення набрало заснування нових міст, значною мірою визначене започаткованою ще в період правління Романа Мстиславича політикою, спрямованою на розвиток території князівства у північно-західному напрямку.

Очевидно, нові міста виникали насамперед як укріплені пункти, необхідні з огляду на централізаторську політику Данила в рамках його напруженої боротьби проти боярської опозиції за зміцнення княжої влади, безперервних княжих міжусобиць та постійної зовнішньої загрози з боку литовців, поляків і угорців.

В другій половині XIII ст. місто, яке було одним із найсильніших фортифікацій Південно-Західної Волині стояло на шляху завойовницьких походів армій сусідніх держав і тому часто потерпало від них.

В 1241 р., до Галицько-Волинського князівства докотилася монголо-татарська навала і міста набирають також функції укріплених пунктів проти ординців. У 1241 р. до Кременця підступив зі своїми ордами хан Батий. Після неодноразових і безуспішних спроб оволодіти укріпленням на замковій горі він зняв облогу і рушив далі на захід. Все це відбулося завдяки героїчним зусиллям місцевих жителів Кременецькому замку.

Руський невідомий автор-літописець про цю подію повідомляє під 1240 роком. Він говорить, що сталося взимку, бо Київ татаро-монголи захопили 6 грудня, в яких повідомляється, що величезна орда хана Батия ринула на захід, захоплюючи одну фортецю за іншою. Здобувши кілька укріплень на Волині, Батий зазнав невдачі під Даниловом та Кременцем. У літописі про це читаємо: “А коли побачив /хан Батий /, що Крем’янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов від них”. Річ у тім, що і Данилів, і Крем’янець, як найсильніші укріплення Південно-Західної Волині, стояли на шляху його завойовницьких походів далі на захід, зокрема до Володимира-Волинського та Галича.

Напади татаро-монголів на Кременеччину продовжувались і за наступників хана Батия. У згаданому Літописі руському під 1254 роком зафіксовано, що ординці під орудою Куремси пустошили край, однак під Кременцем зазнали невдачі.

Літописець пише: “А потім Куремса [хан татарський] прийшов до Кременця. Андрій же, [посадник крем’янецький], надвоє держався. То він запевняв: “Я королів єсть”, а то [називав себе] татарським, бо мав він неправду в серці [І] оддав бог його в руки їх [татар], і хоча він казав: “Батієва грамота в мене єсть”, вони ж іще більше розлютилися на нього. І був він убитий, і серце вони його вирізали, але, не досягнувши нічого коло Крем’янця, вернулися у стани свої”. Війна тривала цілу зиму 1254–1255 рр.

Але як бачимо кременчани вдруге теж змогли дати відсіч нападникам і витримати на собі рушійні сили орди вже в 1254/5 році. Місто відстояли місто без особливих втрат і зруйнувань. До речі, після невдалої облоги військами Батия, Кременецький замок став першою фортецею (від часів Чингізхана), яку не змогли здобути татаро-монголи. Під 1259 р. літописець прямо вказує на таке призначення новозасновуваних укріплених поселень, зазначаючи, що Данило закладав нові “города” “проти безбожних татар” [2, 44].

Про оборонну міць замку можна говорити сміливо, адже в 40-х рр. XIII ст. під час нападів на Волинь і Поділля татаро-монгольських навал, один лише на весь регіон встояв Кременецький замок. Однією із запорок його непідступності безумовно була гора, на якій він

був розташований [8, 52].

Визначальним моментом у розвитку місцевої архітектури та будівництва другої половини XIII – першої половини XV ст. було притаманне середньовічній культурі домінування ансамблю, що знаходило свій вияв як у великих містобудівних програмах, так і в малих ансамблях окремих споруд чи комплексів споруд. Загалом, зазначений період в історії архітектури та будівництва на українських землях відомий, фактично, лише в окремих своїх проявах, оскільки тогочасних автентичних пам'яток збереглося мало, а дотеперішні археологічні та історично-архітектурні дослідження перебудованих чи втрачених споруд не завжди дають достатньо вагомий матеріал для їхньої обґрунтованої історико-архітектурної реконструкції.

Розглядуваний період дуже скромно забезпечений писемними джерелами, за винятком самих початків, де ситуацію певною мірою виправляють літописні дані. Відомості до історії архітектури досить нерівномірно розподілені і в географічному плані — як і в усій культурі українських земель відповідного періоду, тут однозначно домінують західноукраїнські території.

З-перед кінця XIII ст. для більшості регіонів розвитку української мистецької традиції документальні свідчення практично повністю відсутні. Розвиток тогочасної архітектури, природно, пов'язаний насамперед з містами. Їхнє планування було вільним, визначалося передовсім особливостями рельєфу місцевості, що найкраще видно на прикладі Кременця.

Дослідник оборонних споруд П. А. Раппопорт вважав, що успіх Кременця в обороні перед чужинцями залежав від вдалого місцезнаходження замку, адже до замку не могла дістати катапульта – машина для жбурляння каменю. Вона не могла бити вгору і на велику висоту. А Кременець в XIII ст. був побудований на достатньо високих окремих горах із крутими схилами. І доказом цього є те, що монголи, які взяли штурмом великі міста Волині і Київщини, Кременець навіть не пробували штурмувати. Адже відповідно до літопису, Батий навіть не збирався цього робити. Гори на Волині були не скрізь, тому Кременець, якому пощастило з географічним розташуванням і був настільки недосяжний для ворога. Скоріше всього, коли місто будували, то врахували можливість застосування ворогом каменометів [4, 46].

Через чотири роки після нападу Куремси об'єднані сили галицько-волинських князів вели боротьбу проти окаянного, як називає його літописець, Бурондая, табір якого стояв у Шумську, за 40 км від Кременця. Брат Данила Галицького Василько та син Лев Данилович змушені були погодитися на важкі умови, запропоновані проклятим Бурондаєм. У листопаді 1259 р. поїхав Василько із владикою назустріч Бурондаєві, узявши чимало дарів, горілки, до Шумська, щоб задобрити Бурондая. Під час переговорів останній вимагав знищити добре укріплені українські фортеці на Волині. Руські князі змушені були це зробити, щоб такою ціною якось уберегти незалежність рідної землі. Літописець занотував:

“І поїхав Василько-князь зі Львом і з Владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: “Якщо ви єсте мої спільники – розмечіте ж городи свої всі” [1]. Лев розкидав [городи] ... Василько ж, пославши [воїв], Кремянець розметав...” [2, 421].

Отже, за іронією долі перший Кременецький замок знищили війська волинського князя Василька Романовича в 1259 р. на прохання монгольського хана Бурондая. Ворог примусив “розмітати” (знищити) укріплення Крем'янця і ще декількох міст. Після цього місто втратило своє оборонне значення на 100 років. Ця капітуляція підірвала створену князем Данилом систему оборони краю.

Очевидно, сам процес знищення Кременецького замку не був символічним, а відбувався у присутності уповноважених Ордою осіб. Так, після знищення укріплень Володимира

Бурондай сам приїхав їх інспектувати. Незадоволений наслідками пожежі, він наказав своїм людям розкопати земляні вали міста, щоб від міських укріплень не залишилось і сліду.

Напади татаро-монголів продовжувались і в наступні десятиліття. У листопаді 1287 р. татарський воєначальник нечестивий, як називає його літописець, Телебуга зібрав велику орду і знов пішов пустошити Волинську землю. Ось як згадується Кременець в тих подіях “[Телебуга] ... і пішов він мимо Кременця до Перемиля” [2, 435]. Перебравшись через Горинь, підійшов до Кременця. Але, отримавши добрі дари, не став пустошити міста, пішов до Перемишля та Володимира. Отже, останній раз Кременець згадується в руському літописі, якраз під 1287 р., а далі на кілька десятиліть зникає з поля зору істориків.

На цьому спустошення міста Кременця і Замкової гори татаро-монголами не закінчились, вони продовжувались і в наступні століття.

Підсумовуючи все сказане відносно соціотопографії Кременця в X – XIII ст. можна зробити такі висновки. Процес становлення і формування міста був досить складним. Розвиваючись за загальними закономірностями град Кременець залежав від багатьох факторів, які впливали на нього, а саме: природно-географічних умов району, в якому він виник, мікро географічних і топографічних умов місцевості на якій формувалася система окремих компонентів міста, нарешті від історичних умов розвитку всієї Волинської землі.

Джерела та література

1. Кременець: Путівник / Упоряд. та автор тексту В. Собчук. — Л., 2003. — 55 с.
2. Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Є. Махновця / Відп. ред. О.М. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-кат.: В 4 т. — Т. 4 / Редкол. Ю. С. Асеев (отв. ред.) и др. — К.: Будівельник, 1986. — 325 с.
4. Раппопорт П. Древние русские крепости / П. Раппопорт. — М.: Наука, 1965.
5. Теодорович Н. Город Кременец Волынской губернии: ист. очерк. — Почаев, 1890. — 95 с.
6. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888 г.
7. Тихомиров М. Древнерусские города. / М. Тихомиров. — М., Госполитиздат, 1956. — 477 с.
8. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник Волині і Волинського Полісся) від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — С. 559–570.
9. Krzemieniec. Praca zbiorowa. — Warszawa: Wydaw. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, 1926. — 113 s.
10. Ławecki W. Krzemieniec – perła kresów // Mówią Wieki. — 2004. — Maj. — S. 58–59.
11. Niesiecki Ks. Casper. Korona polska. — Lwów: Drukarnia Collegium Lwowskiego. — Т. 3. 1728–1743. — 1740 s.
12. Krzemieniec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. — Warszawa, 1883. — Т. IV. — S. 776–780.